

sét. A nyomda- és művészettörténeti vonatkozásokon túl e rekonstrukció elsődleges gyakorlati hozadéka a címlap nélküli és a csonka példányok megbízható azonosításához használható adatbázis létrehozása. A nyomdai díszek, iniciálék, cifrák, betűk együttese ugyanis olyannyira jellemző egy-egy nyomdára, hogy ezek alapján egy-egy impresszum nélküli vagy akár hamis impresszumú könyvet, illetve tenyérnyi nyomtatványtöredéket is helyhez, nyomdához és időhöz lehet kötni.

A kötet második részében a szerző sorra vázolja az 1473–1600 között működött 21 önálló tipográfia rövid történetét, elsősorban pedig betűinek, díszjeleinek eredetét, útját, használatát.

A *Hungaria Typographica* eme első kötetének legnagyobb részét – mintegy félezer lap terjedelemben – a katalógus és az ahhoz kapcsolódó, a nyomdai készletek bemutatását műhelyenként taglaló képtáblák teszik ki. Az igen szemléletesen, áttekinthetően felépített rész az illusztrációkat, címlapkereteket-keretdíszeket, nyomdászjegyeket-címereket-emblémákat meg a fejléceket-záródíszeket, ábrákat-térképeket, iniciálékat, hangjegyeket, nyomdai cifrákat és betűket mutatja be.

A 16. századi magyarországi tipográfiákban használt sokszorosított grafikai emlék (915 dísz, 18 térkép – ezek mindegyike a brassói Honterus-féle tipográfia használatában volt! –, 595 iniciálé, 4-féle kotta, 61-féle nyomdai cifra és 221-féle betűtípus) közül példaként ragadnánk ki a kolozsvári Hoffgreff–Heltai-féle nyomda készletét, mely tipográfia 1550-ben kezdte el működését. A nyomda 16. századi működése három nagyobb korszakra tagolható, és ez jól követhető a betűkészletek és a nyomdászszek változásán is. Fél évszázad alatt e tipográfia 126 illusztrációt, 6 keretdíszet, 11 nyomdászjegyet és címet, 26-féle fejléceket és záródíszet, 16 ábrát, 5-féle iniciálé-sorozatot, fametszetű és öntött kottasorozat, 7 nyomdai cifrát és 22-féle betűtípust használt a könyvek nyomtatásához.

Úgy véljük, e most megjelent alapvető kézikönyv nélkülözhetetlen kelléke minden régi könyvvállománnyal rendelkező könyvtárnak, és a szűkebb szakma képviselőin túlmenően a művelődés- és művészettörténettel foglalkozók érdeklődését is joggal keltheti fel.

Emödi András

Erdélyi unitárius egyháztörténet

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: Az Erdélyi Unitárius Egyház története. I. Fordította Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.) Kvár 2005. 971 lap

Kovács Sándor teológiai tanár, az Unitárius Egyház Nagykönyvtárának vezetője és Molnár B. Lehel, az egyház gyűjtőlevéltárának öre 2001-ben forráskiadványsorozatot indított, hogy ebben közkinccsé tegye a két gyűjtemény csak kevesek számára elérhető, de közérdeklődésre számot tartó kéziratok anyagát. Az eddigi három szerényebb kötet után most egy közel ezeroldalas kiadványt bocsátottak útjára: az unitárius egyház több mint kétszáz éve írt kéziratok történetének első részét. Ez a mű több másolatban is terjedt, a legtöbb unitárius egyház- és iskolatörténeti értekezés hivatkozik rá. Legendás tisztelet övezte példányait. De a 20. században már egyre kevesebben tudták használni éppen latin szövege miatt.

Keletkezését az *Ajánlás* így adja elő: „Először írni kezdte boldog emlékü tiszteendő Kénosi Tözsér János, a bágyoni unitárius eklézsia papja, aranyoskői unitárius jegyző, 1767-ben. Minthogy azonban ő 1772-ben, midőn még az első könyv végén járt, elhunyt, utána folytatta Uzoni Fosztó István, ugyanazon eklézsiaiban és hivatalban utóda. Az első könyvben sokat javított, kivált a Bevezetésben és a külső országbeli vallás helyreállításáról szóló fejezetben, s más helyeken is sokat bővített, a következő könyveket pedig folytatta 1774-től. Meghalván ő is 1778-ban, tovább folytatta Kozma Mihály szentgericei pap és maroskői esperes. Ennek 1798-ban történt halála után az ő második fia, Kozma János írta tovább a VI. kötet végéig. Miután pedig 1840-ben ez is

meghalt, azután a csonkán maradt művet senki nem folytatta, s így az most békén várja ötödik folytatóját.” Folytatója nem akadt, csak másolója és a 20. század közepén fordítója. Márkos Albert, a kolozsvári Unitárius Kollégium latintanára az 1940-es években közel egy évtizednyi munkával tolmácsolta a roppant terjedelmű munkát.

1990 előtt gondolni sem lehetett e mű sajtó alá bocsátására. Hosszas előkészületek után a Szegedi Tudományegyetem Balázs Mihály vezette kutatócsoportja szinte párhuzamosan jelentette meg a mű első két latin nyelvű kötetét és az első kötet magyar fordítását. A holland támogatással kiadott latin szöveget Káldos János rendezte sajtó alá, s a budapesti Balassi Kiadó gondozta: *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*. Liber I–II. Edited by János Káldos. Budapest–Utrecht 2002. E két kötet 1206 oldalnyi szövegéhez még készül egy mutató. A kevésbé összeszerkesztett harmadik kötet latin szövege egyelőre nem került sajtó alá. A magyar fordítás megjelentetését budapesti minisztériumi támogatással az Erdélyi Unitárius Egyház vállalta magára, a nyomdai munkálatokat a Gloria Nyomda kivitelezte. A sajtó alá rendezésben Balázs Mihályt Kovács Sándor és Molnár B. Lehel mellett a szegedi Hoffmann Gizella segítette.

Balázs Mihály 22 oldalas bevezető tanulmánya jóformán mindenről tájékoztat, amit e sokszerzőjű egyháztörténetről tudni kell. Ír a 16–17. századi magyarországi

egyház történetírásról, az unitáriusok korabeli helyzetéről, röviden ismerteti Kénosi Tózsér és Uzoni Fosztó életrajzát, történetírói módszerét, jellemzi forrásait és magatartásukat, nemesbámulatukat és mítoszteremtő tendenciájukat, még arra is választ keres, hogy a magyar nyelvűség kibontakozása idején miért latinul fogalmaztak. S ugyancsak e tanulmány végén kapunk tájékoztatást a kötet szövegközlési elveiről, használatáról.

Maga a latinból fordított mű egy Uzoni Fosztó István írta Ajánlásból és egy szintén tőle származó, hat szakaszra osztott Bevezetésből áll. Továbbá tartalmazza az Első könyvet, vagyis az unitáriusok 16. századi történetét. Ez tizennégy fejezetre oszlik, az utolsó fejezet szintén Uzoni Fosztó munkája, de jegyzetei – a lap aljára iktatva – majd minden fejezetnél olvashatók.

Az Erdélyben lakó népek vallása Krisztus születésétől egészen a mi időkig alcímet viselő bevezetés tartalmazza a legtöbb vitatható megállapítást. Lényegében Erdély vallástörténetét szeretné összefoglalni a reformáció koráig. A Bibliából, ókori és újkori szerzőktől idézve azt bizonyítja, hogy az Erdély, vagyis Dácia területén élők mind egyistenhívők, többnyire keresztények voltak, sőt a honfoglaló hunokat és magyarokat is ide sorolja. Csak a katolikus egyház kényszergetésére fogadták el annak hittételeit. Valamivel tanulságosabb e fejezet utolsó szakasza, mely Erdély különféle nemzetének és vallásainak történetét adja elő. A románok eredzetésekor elfogadhatónak tartja a római telepeseiktől való származást, vallásukkal kapcsolatban főleg a 17. század végi unió történetére tér ki. Aztán az örmények, bolgárok, zsidók, oroszok, görögök, lengyelek, cigányok, svábok, poroszok betelepedéséről, vallásáról ír. Végül megállapítja, hogy 1563 óta négy bevett felekezet van Erdélyben. Külön felsorolja az arianusokat, a zsidózókat, szombatosokat s más „újítokat”, akiknek a hittételei nem azonosak az unitáriusokéval.

A tulajdonképpeni unitárius vallástörténeti rész a lutheri reformáció ismertetésével indul, majd e tanok erdélyi térhódítását mutatja be, továbbá részletezi az 1557-től kibontakozó, úrvacsoráról szóló vitákat, melyek nyomán megfogalmazódtak az unitárius hitelvek. Az unitárius vallás kialakulását igen árnyaltan mutatja be: „Azt is körülbelül meg lehet állapítani, hogy bár Dávid Ferenc az unitárius tudományt a kezdet kezdetén nem Giorgio Biandratától vette, mégis azzal, hogy vele e tárgyban a mindennapi társalgás közben értekezett, a behatóbb s teljesebb értesülést és megvilágosodást nyilván tőle nyerte. Ennek így kellett lennie, amit az évek és könyvek kiadási idejének egybevetése minden kétséget kizárólag elárul.” A vallás elterjedéséhez három 1566 és 1569 közötti hitvita is hozzájárult, ezeken az unitáriusok győzedelmeskedtek, s magát János Zsigmond fejedelmet sikerült hívükül megnyerni. Az addigi „kolozsvári vallás” helyett 1568-tól kezdik használni az unitárius elnevezést. Erdély rendjei már 1557-től ismételtelen kinyilatkoztatták a hitbeli szabadságot, 1568-ban ezt az unitáriusokra nézve is megerősítették. Évszázadokra törvénybe iktatták a négy bevett vallást és a három nemzet unióját Erdélyben.

Ezt az általánosabb történeti részt a 8. fejezettel az egyház szervezetének és intézményeinek bemutatása követi. Először az „egyház tagjaival” ismerkedhetünk meg: az első négy püspökkel (Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Enyedi György, Várfalvi Kósa János) és a rangban második pozíciót betöltő kolozsvári első papokkal (Heltai Gáspár, Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Erasmus Johannis). Különösen Dávid Ferenc részletes életrajza, műveinek jegyzéke, valamint a Heltai Gáspárról írottak forrásértékű adatokat tartalmaznak.

A 9. és a 10. fejezet az erdélyi unitárius iskolák történetét ismerteti. A Bevezetőben leszögezi a szerző: „az iskola az egyház legdrágább kincse. Isten rendeltetése szerint kiegészítő része az egyháznak, s a kettőt egymástól elválasztani nem lehet. Mert ha az iskola elvész, ha a nemes tudományokat elhanyagolják, akkor az evangélium világa is hamar kialszik.” A rövid életű gyulafehérvári, nagyenyedi, marosvásárhelyi, dési, kolozsvár-szentpéteri alsóbb tanintézetek után a tordai iskola történetét, rektorainak névsorát megkapjuk a 19. század elejéig. Ez kétségtelenül a kolozsvári mellett a legjelentősebb unitárius iskolának számított, s a jelen munka szerzői vagy ott tanultak, vagy éppen igazgatták azt (Kénosi Tózsér János 1734–1755, ifj. Kozma Mihály 1781–1784 között) s szívügyüknek tekintették történetének rögzítését. Így ez a rész, de a torockói alsóbb iskoláról szóló, 1822-ig eredeztetett alfejezet is (itt Uzoni Fosztó István volt rektor 1756-tól 1760-ig) kissé kilóg a műből. A kolozsvári „unitárius városi iskola” 70 oldalas külön fejezetet kap. Ebbe még Kolozsvár nevének magyarazata és a város rövid története is belefér. A tulajdonképpeni iskolatörténetet a Molnár Gergelytől a kilencedik igazgatóig, Göcs Pálig bemutatott rektoréletrajzokból kapjuk. Különösen tanulságos Johannes Sommer és Jacobus Paleologus működésének a méltatása. Vagy kilenc lektort (segédtanár) is sikerül a szerzőnek név szerint azonosítani. Közülük a német eredetű, jezsuitából unitárius-sá lett író-teológus Christian Francken emelkedik ki. A diáktársadalom színes képét is megismerhetjük, kezdve az osztálytanítóktól a szenioron és a két exactoron át a collaboratorokig és a tógás diákok rendjéig. Uzoni Fosztó kiegészítése rámutat, hogy 1718-ig, a piaci iskola elvételéig a diákság száz és magyar nemzetre oszlott. Az egykori szeniorok közül Válaszúti György, az utóbb Pécsre vetődött hitvitaszerző kap részletesebb méltatást. Az ő kapcsán szól a szerző a Tolna megyei unitárius esperességről.

Az iskolatörténet függeléke egy olyan „szakasz”, amelynek nem sok kötődése van a kolozsvári kollégiumhoz: *Néhány írásairól és tudományáról híres férfit.* Többnyire külföldieket sorol ide, akik valamilyen tettükkel, művükkel hozzájárultak a felekezet 16. századi történetének alakításához. A legjelesebb közülük Giorgio Biandrata (Blandrata), János Zsigmond, majd Báthory István és Kristóf fejedelmek orvosa s egyben nagy tudású teológus, számos vitáit szerzője. Szintén olasz orvos volt a közvitan szereplő Niccolò Paruta, valamint a vitaszerző Marcello Squarcialupi. Az itáliai műveltségű és az orvostudomány iránt érdeklődő, horvát származású

Dudith András nem is járt Kolozsváron, de Dávid Ferenc és Biandrata írásainak hatására otthagya a katolikus püspöki széket, s unitáriussá lett.

Az egyház másik kincse a nyomda volt a 16. században. „A nyomda nagy és páratlan Isten áldása az emberek számára, merthogy egyebet ne említsünk, az ott kinyomtatott könyvek útján terjedt el a tiszta evangélium sok országban, és ez a mesterség igen nagy segítségére volt a hitújításnak” – kezdi az unitárius officinákat bemutató fejezetet Kénosi Tözsér. Három nyomda történetét ismerhetjük meg. A Gyulafehérváron Raphael Hoffhalter, majd Gregor Wagner vezetésével 1567–1569 között kinyomtatott tizennyolc művet veszi számba a szerző. A kolozsvári Heltai Gáspár és utódai irányította, az 1550-es évektől működő, összmagyar viszonylatban is igen jelentős műhely több mint 50 kiadványát sorolja fel. Végül a harmadik, ténylegesen is egyházi tulajdonban levő, 1696 és 1716 között működő nyomdának 9 művét említi. Gyakran kiadós idézeteket is közöl a nyomtatványokból. Az utolsó fejezetek közül az egyik egy fiktív gyulafehérvári hitvitát ténylegesen megtörténtként mutat be. Érdekesebb a 13. fejezet, mert ez a híres unitárius főúri családokat próbálja előszámolni, kezdve mindjárt a Szapolyai családdal, melynek utolsó tagja, János Zsigmond az egyetlen unitárius király és első erdélyi fejedelem volt. Az ő életéről igen sok, máig forrásértékű adatot gyűjt össze a szerző. Sok főúri családot sorol még az unitáriusok közé, de Kelemen Lajos lapalji jegyzetei nem egnél cáfolják az alapszöveg állítását. Úgy tűnik, hogy

a 18. században az egyház rangját történelmi hangzású nevekkal lehetett alátámasztani. A 14., záró fejezet a zsoldáréneklés történetét és az unitárius énekkrend kialakulását, valamint a felekezet énekeskönyveinek szerkesztését mutatja be.

A terjedelmes szöveg sajtó alá rendezése igen időigényes munka lehetett. Az ebben részt vevők nem vállalkozhattak a tárgyi kommentálásra, mai szempontú helyesbítésre. Csak a lap alján közlik Kelemen Lajos, Lőrinczi Mihály és a fordító Márkos Albert néhány kritikai megjegyzését. Ezek is sejtetik, hogy a 18. századi szerzők sok mindenben tévedhettek, azóta a kutatás számos állítást felülvizsgált, pontosított. Így ezt a munkát csak igen óvatosan lehet forrásként használni. A kötet gondozói ugyanakkor számos mutatóval segítik a rengeteg szövegben tájékozódni akarókat. Közlik a műben felhasznált több mint 200 mű betűrendes jegyzékét, továbbá a tárgyalta művek cím szerinti és szerzők szerinti mutatóját. Ezeken kívül találunk személynévmutatót és helységnévmutatót is a kötet végén, sőt az említett unitárius zsinatoknak is elkészült a helységek szerinti kronologikus jegyzéke. A 20 kép mellékelése szinte fölösleges, a szélesebb olvasóközönségnek nyújt betekintést a régi nyomtatványok és kéziratok világába. Hasznos viszont a román, angol és német nyelvű tartalmi összefoglalás, hiszen ma az utóbbi két világnyelv túlti be azt a szerepet, amit a 18. századi szerzők a latinok szántak.

Gaal György

A dualista rendszer

Kozári Mónika: A dualista rendszer (1867–1918). Bp. 2005. 319 lap

Új sorozat első kötetét tarthatja kezében az olvasó. A Pannonica Kiadó szándéka a Modern magyar politikai rendszerek című sorozat elindításával az volt, hogy a 19–20. századi magyar történelem egyes nagy korszakainak állam-, illetve intézményrendszerét több szempontú – történeti, szociológiai, politológiai – megközelítésben mutassa be.

Kozári Mónika egy évtizeden keresztül oktatott egy hasonló tárgyat az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, és ez irányú tapasztalatait hasznosította ebben a kötetben, amelyet a kiadó és a szerző egyszerre szánnak kézikönyvnek, illetve felsőoktatási tankönyvnek. Ebből adódik egyszerű, közérthető stílusa, és egyben ez a magyarázata a kevés jegyzetnek is.

Közigazgatás-történeti, jogtörténeti, politológiai stb. jellegű munkák eddig is születtek a dualizmus koráról, azonban a politikai rendszer egészében még senki sem mutatta be ilyen rendszerezetten, részletesen és ugyanakkor didaktikusan egy könyv keretében. Némileg hasonló jellegű vállalkozás volt például a Somogyi Éváé (Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács, 1867–1906*. Bp. 1996), ő azonban a Habsburg-monarchia közös kormányára koncentrált. Kozári Mónika is a dualista állam-

szervezet felvázolásával kezdi munkáját. Röviden bemutatja az uralkodó kiterjedt szerepkörét, a korszak két uralkodóját, Ferenc Józsefet és IV. Károlyt, a közös ügyeket, a kiegyezést és fogadtatását, ezzel összefüggésben a horvát kiegyezést és az uniót Erdéllyel, az állampolgárságot, az úti okmányokat, és ugyanennek a fejezetnek keretén belül vázolja a nemzetiségi kérdést.

Az országgyűlés felépítésében és működésében jelentős változás következett be a 19. század közepén, amely főként az alsóházat érintette. Itt ugyanis a vármegyék, illetve szabad királyi városok követküldési jogát és a követek utasításának rendszerét 1848-ban felváltotta a népképviselői alapon szervezett országgyűlés. Úgyszintén 1848-ban fogadták el azt a választójogi törvényt, amely aztán kisebb módosításokkal a rendszer végéig fennmaradt. Ha azonban a század közepén még teljesen megfelelt az „európai normáknak”, a 20. század elejére ezt már korántsem mondhatjuk el. A választójog ekkor már túl szűknek bizonyult, ráadásul a nyílt szavazás rendszere miatt a lebonyolítás módja is antidemokratikus volt, és tág teret nyújtott a visszaélések számára. A parlamentarizmus egy másik alapvető hiányossága a parlamenti váltógazdaság hiánya. Ennek fő oka az 1867 után létrejött közjogi struktúra volt. A pártok alapvetően